

A magyarországi kódextöredékek kutatása (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae)

Sarbak Gábor

1997. január 21.

Középkori művelődéstörténetünk egyik fontos forráscsoportját képezik a kódexek, a kézzel másolt könyvek, amelyek tartalmuk szerint különféle tudomány-
szakoknak (pl. történettudomány, irodalomtörténet és szövegkritika, teológia,
liturgitörténet) nyújthatnak értékes adatokat. Mezey László számításai szerint
a középkori Magyarország területén óvatos becsléssel mintegy 45–50 ezer kó-
dexnek kellett lennie:¹ ezzel szemben a mai Magyarország területén található
középkori kódexek száma a másfélezer alatt marad, és ezek jórésze is 18. és
19. századi bibliofil főurak és főpapok külföldi beszerzései révén kerültek ha-
zai gyűjteményekbe.² Vitathatatlan a forrásértéke a magyar művelődéstörténet
számára azoknak az írott forrásoknak, amelyeket a középkor folyamán (ebben a
tekintetben egészen a 16. század derekáig) a történeti Magyarország területén írtak,
mint önálló szellemi alkotást (pl. krónikáink, magyar szentjeink officiumai),
vagy valamely másolóműhelyben (világi vagy egyházi scriptoriumban) akár kül-
földi mintapéldányról lemásoltak és a továbbiakban itthon forgattak, vagy amit
készen hoztak haza.

A középkori kódexállomány pusztulásának első és természetes oka a könyvek
elhasználódása volt, emellett azonban a tudományok fejlődése és a liturgikus
szokások változása következtében már a középkorban is sok kézirat vált érdekte-
lenné. Meg kell emlékezni még arról is, hogy külső és erőszakosan ható tényezők
mennyi veszteséget okoztak a kódexállománynak, mint pl. háborús pusztítá-
sok,³ tűzvészek. A 15. század második felétől, az ősnymtatványok terjedésé-
vel arányosan kezdett fölöslegessé válni a kézzel írott, egyedi kódex, amelynek
szövegét sajtó alá „rendezték”. Tehát a nyomtatás eredményeképpen a kódex,
mint egyedi példány kezdte jelentőségét veszíteni a sok példányban előállított
nyomtatvánnyal szemben. A fölöslegessé és ezáltal értéktelenné lett, és nyilván
valamelyik sarokban porosodó kódexek sajátos módon váltak hasznossá az új-
kor első századaiban: olcsó könyvek olcsó és erős kötéseiként keltek sokszor új
életre. Figyelembe véve a rendkívüli kódexpusztulás mértékét, a teljes egészük-

¹Mezey László: *Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása* (1974. január–1975. július), in: MTA I. Oszt. Közl. (1978), 65–90, a továbbiakban: Mezey 1978.

²Szelestei N. László: *Magyarországi egyházi könyvtárakban őrzött kódexek*. In: *Ars Hungarica* 17, 1989, 5–9.

³Ne gondoljunk mindig külellenségre, mint tatár- vagy török-: a mohácsi csatavesztés hí-
rét megtudva a pécsi káptalan is elmenekült, ám a Mecsekben Báthory István emberei tették
őket földönfutókká: kézírataik (köztük a költő pécsi püspök, Janus Pannonius művei) és köny-
veik is odaveszthettek, cf. Mezey László: *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről*. In: *Janus Pannonius*. Bp. 1975. 529. (*Memoria saeculorum Hungariae* 2.), valamint Koller, J.: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii et Pestini*, 1801, Tom. V, p. 155., Brodaricsot idézi.

ben fennmaradt kódexeink mellett a valamikor egy egész kódex részét képező pergamenlapoknak, vagyis a kódextöredékeknek is önálló és komoly forrásértéket kell tulajdonítanunk, mivel kellő szakértelemmel (és óvatossággal) ezekből egy egész hajdani kódexre lehet visszakövetkeztetni. Ilyen, egykori teljességük-ből kiszakított pergamenlapok szolgáltak a 16. és 17. században – felekezetek fölött álló mindenütt elterjedt gyakorlat volt ez – nyomtatott kiadványok bekötésére. Olcsó, igénytelen és tartós könyvkötőanyag volt a pergamenlap: erről egy könyvkötői árjegyzék tanúskodik a 17. század első feléből, ami a nagyszombati jezsuita könyvtár katalógusának első kötetébe beragasztott lapon olvasható.⁴

A pergamenlapok könyvkötőanyagként való hasznosítása azonban nem újkori lelemény: a középkor második felében, végén, a fölöslegessé vált régi kódexeket úgy Magyarországon, mint szerte Európában felhasználták akár borítónak, akár előzéklapnak vagy gerinccsíknak (az új őnyomtatványokhoz is), amikor egy általomány elrongyolódott könyveit újrakötötték.⁵

A magyarországi töredékfelhasználás és kutatás „történelméből” érdemes néhány példát felidézni!

A protestáns Báthory István országbíró testámentoma 1603-ból rávilágít a kor felfogására: „Az öreg könyveket metéllýék ki és oszszák iskolákba való gyermekeknek, könyvet belekötni jó lészen”.⁶

Szilády Árontól tudjuk, hogy a Döbrentei Gábor által a 19. század első felében felkeresett kassai domonkosoknál az utóbb eladott kódexek: „aranyművesek kezére jutottak”.⁷

A latin kódextöredékek iránti érdeklődésről tesz tanúbizonyságot Fraknói egy megjegyzése a Magyar Könyvszemle hasábjain. Fraknói Vilmos 1878-ban tette közzé a 16. és 17. századi könyvkötések átvizsgálásának eredményeit. Igaz, ő nem pergameneket keresett, hanem Szabó Károly könyvészetét kívánta és tudta is 45 nyomtatvánnyal teljesebbé tenni. Érdemes idézni: „De nemcsak ipar-és műtörténeti szempontból érdekesek a táblák. Ezek a XVI. század közepéig fából készültek, melynek külső és belső borítékára gyakran használtak fel kéziratokat és okleveleket, a melyeket esetleges birtokosaik értéktelennek tartottak; főleg a nyomtatott könyvek nagyobb elterjedése után, melyek a kéziratokat a használatból mindinkább kiszorították.”⁸

Nevezetes esemény volt az 1882-es budapesti kiállítás, amelyet meglátogatott Ófelszék I. Ferenc József is május 10-én. Az uralkodó legmagasabb figyelme kiterjedt nemzeti történelmünk töredékesen fennmaradt emlékeire is, amikor az Akadémia épületében tett látogatásakor Dankó József esztergomi kanonok gyűjteményénél, „a könyvekből kivágott díszítéseknel” megjegyezte: „ezek ki vannak metszve,”⁹ tömören utalva ezzel korának eljárására. Dankót feltehetően eszté-

⁴„Quod si in membrana scripta et ligulis coriaceis compingantur, iuxta proportionem quae quantitatis suae, minoris pretii essent.” Mezey 1978, 77; Uő.: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Rec. Ladislaus Mezey, ...* (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/1.) Fragm. 92.

⁵Osztrák példa az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában lévő töredékek kutatástörténetével, cf. Unterkircher, Franz: *Fragmenta ... felici fato servata* in der Österreichischen Nationalbibliothek. In: *Scire litteras. Hrsg. v. S. Krämer. München 1988. 378; Uő.: Codices manuscripti. In: Codices manuscripti 15* (1990), 93–100. – *Membra disiecta* a Nyugat-Európában folyó töredékkutatás elnevezése.

⁶Komáromy András: Báthory István országbíró végrendelete. *Századok* 24 (1890), 126–127.

⁷*Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex. 2 köt. Ed.: Szilády Áron. Bp., 1910. 1. köt., p. XIX.*

⁸MKSz (1878), 252.

⁹A király a budapesti könyvkiállításon. MKSz (1883), 158.

tikai szempontok vezették a szép iniciálék kivágásánál és gondosan dobozott összegyűjtésénél.¹⁰ A múlt emlékeit nem a mai értelemben tekintette megővásra érdemes értékeknek sem a tudós esztergomi kanonok, sem egészen a középkorig követhető elődeinek hosszú sora.¹¹

A Magyarországon őrzött liturgikus kéziratok számbavétele során töredékek is helyet kaptak Radó Polikárp könyvében 1947-ben és ma is használatos, második, bővített kiadásában, 1973-ban.¹² Bartoniek Emma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratkatalógusába is besorolt jónéhány töredéket.¹³

Az itthoni héber kódexmaradványok módszeres gyűjtése Scheiber Sándor nevéhez fűződik, aki a 19. századra visszanyúló alkalmi előzményekről 1957-ben adott hírt. Scheiber 1949-ben szerzett tudomást arról, hogy 72 héber kódextöredéket fejtettek le a soproni levéltárban, amelyeknek teljes kódexei a városból 1526-ban kiűzött zsidóság tulajdonát képezték.¹⁴ A magyarországi héber kódextöredékek katalógusát 1969-ben tette közzé, ebben a héber töredékek feldolgozásának történetét is bemutatta, bibliográfiája pedig részletesen tájékoztat a kutatásról és az eredményekről.¹⁵

1938-ban az európai könyvtárakat végiglátogató müncheni klasszika-filológus és medievista Paul Lehmann járt Budapesten német provenienciájú kódexek és maradványaik után kutatva és a Nemzeti Múzeum Könyvtárában (a mai OSzK-ban) is dolgozott: a *Mitteilungen aus Handschriften* ötödik közleményében *Budapester Fragmente* cím alatt adta közre a könyvtár töredékgyűjteményében fellelt lapokat.¹⁶ Lehmann az Országos Széchényi Könyvtárban 8. századi Beda Venerabilis töredéket talált,¹⁷ amelynek egy másik darabját később Mezey László azonosította az Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványának kötéstáblájával, és ezzel egy új, nemzetközileg is fontos emlékkal bővítette a hazánkban őrzött címéliák sorát.¹⁸

¹⁰Hagyatékának árverezésekor „könyvornamentikai gyűjteménye 830 frton, ex-libris-gyűjteménye 269 frt 50 kron kelt el.” K.: Dankó József könyvtárának sorsa. MKSz (1895), 370.

¹¹Pellegrin, Elisabeth: *Fragments et Membra Disiecta. Codicologica 3: Essais typologiques.* 1980. 70–95.

¹²Radó Polycarpus OSB: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Tomus I: Libri liturgici manu scripti ad missam pertinentes.* Budapestini 1947. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, XXVI); *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum, quos recensuit Polycarpus Radó OSB. Primae partis editio revisa et aucta, cui et toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

¹³Bartoniek Emma: *Codices manu scripti Latini. Vol. I: Codices Latini medii aevi.* Budapestini, 1940. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke, XII.)

¹⁴Scheiber Sándor: *Középkori héber kéziratok Magyarország könyv- és levéltárainak bekötési tábláiban.* MKSz (1957), 105–115. A következő évek folyamán még 24 töredék került elő.

¹⁵Scheiber Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban.* A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája. Bp. 1969. A héber töredékeket Scheiber ebben a munkájában sajnos csak ritkán datálja, ritkán jellemzi írásukat, csupán tartalmukat közli. Korábbi Magyar Könyvszemlebeli cikkeiben is csak általánosságban közli, hogy a vizsgált soproni anyag többnyire 13-14. századi. A katalógus 68-as számú töredékénél (194. old.) feltételezhetően a bécsi Schottenstiftre kell gondolni possessorként 1483-ban („Iste liber est conventus Beatae Mariae Virginis . . . in Vienna Austriae”), semmint általánosságban egy bécsi apácakolostorra. – Héber bibliát is felhasználtak a könyvkötők munkájuk során, cf. Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király korában. I. Adattár.* Bp. 1966. 663.

¹⁶Lehmann, Paul: *Mitteilungen aus Handschriften, V. München, 1938. 4–19.* Őt, nem magyarországi provenienciájú töredéket írt le, köztük uncialis írásút is; sajnos őrzőkönyveik ismeretlenek.

¹⁷Lehmann, Paul: *Mitteilungen aus Handschriften, V. München, 1938. 4–6.*

¹⁸Mezey László: *A budapesti Egyetemi Könyvtár VIII. századi Beda-töredéke.* MKSz 78

A zenei szempontból értékelhető – neumas és az Arezzói Guido által kidolgozott vonalrendszerre jegyzett kottás – töredékek tudományos igényű számbavétele e század derekán indult (pl. Szigeti Kilián) és látványos eredményekhez vezetett; a magyarországi zenetörténet fejlődésében pedig a zenetörténet első kötetének szerzői jelölték ki e darabok helyét.¹⁹

A latin kódextöredékek általános, minden műfajra válogatás nélkül kiterjedő feldolgozása csak 1973-ban kezdődött el Magyarországon, amikor Mezey László a Magyar Tudományos Akadémia Fragmenta Codicum kutatóhelyét létrehozta az Eötvös Collegiumban. Mezey a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottságában már 1972. november 27-én ismertette a magyarországi kódextöredékek feldolgozásával kapcsolatos elképzeléseit.²⁰ Kiindulópontként szolgált az a megállapítása, hogy egy-egy töredék egy-egy hajdanvolt teljes kéziratot képvisel és emiatt a töredék forrásértéke túlmutat önmaga töredék, azaz nem teljes voltán.²¹ Valódi forrásértékét a valaha létezett és mára elenyészett egész kódex szerepének az ismerete jelenti számunkra. A töredék tartalmának feltárása mellett, ezzel egyidőben arra a kérdésre is választ kell keresni, hogy mely vidéken és mikor is keletkezhetett a kódex. Számunkra fontos szempont, hogy akár keletkezésében, akár használatában köthető-e a középkori Magyarországhoz. A tényleges feltáró munka megkezdése előtt Mezey tárgyilagosan írja: „a proveniencia legkezdetibb indíciúi a könyv-, levéltári anyag származásából, egykori birtokosok egymásutánjából nyerhetők.”²² Elképzelése szerint az országos méretű gyűjtés mind a könyvtárakra, mind pedig a levéltárakra kiterjedne.

Jó két évtized múltán visszatekintve meg kell állapítani, hogy Mezeynek a proveniencia kérdésében a munka megkezdése előtt kialakított óvatos és nem a paleográfiai szempontot elsősorban hangsúlyozó véleménye mindenképpen reális volt. Mezey, mint a Nemzetközi Paleográfiai Bizottság (Comité International de Paléographie) tagja, az egész Európára kiterjedő datált kéziratkatalógusok létrehozásának tervét ismerte, és az első köteteket forgatta is, paleográfiai kor- és időmeghatározást segítő fontosságukat nagyra értékelte, bár tisztában volt érvényességi körükkel.²³ Éppen az összehasonlítás miatt található meg a magyarországi első töredékkatalógusban 1983-ban sok tételnél a Catalogue des manuscrits datés-re való hivatkozás. Egyébként Mezey előtt is ismert volt, hogy a kéziratkatalógusok bevett gyakorlata szerint a töredékek egyenrangú félként illeszkednek be egy-egy kéziratkatalógus numerus currens menetébe.²⁴

(1962), 18–24. = Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis, Fragm. 1.

¹⁹Magyarország zenetörténete. I. köt.: Középkor. Szerk.: Rajeczky Benjamin. Bp. 1988. Szendrei Janka és Dobszay László fejezetei.

²⁰Mezey László: A Fragmenta Codicum szabályzata. MKSz (1973), 211–213, a továbbiakban: Mezey 1973.

²¹Mezey 1978.

²²Mezey 1973, 211.

²³A Manuscripts datés köteteiben felhalmozott összehasonlító anyag képes finomítani a datálást, itt Mezey a francia és az osztrák katalógusra utalt, cf. Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste, [publié] par Charles Samaran et Robert Marichal, Vol. 3: Bibliothèque Nationale, fonds latin. Paris, 1964; Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich, hrsg. in Verbindung mit dem Comité International de Paléographie, Bd. 3: Franz Unterkircher: Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1451 bis 1500. Wien, 1974, cf. Mezey 1978, 75.

²⁴A külföldi példák mellőzésével, cf. Bartoniek Emma: Codices Latini medii aevi. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke, XII. Codices manu scripti Latini. Bp. 1940; Csapodi Csaba: Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum. K 393 – K 500. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 16)

Mezey László szerint a kódextöredékek paleográfiai leírása során az európai paleográfusok 1953-as párizsi megbeszélésén²⁵ kidolgozott terminológiát lenne ajánlatos alkalmazni, természetesen mindvégig a magyar középkor írásgyakorlatára és Mezeynek magának a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratkatalógusának készítése közben szerzett tapasztalataira gondolva.²⁶

A munka gyors előrehaladását mutatja Mezey 1978-ban megjelent cikke, amelyben az 1975. derekáig szerzett tapasztalatait sok példával²⁷ illusztrálva adja közre, bizonyítva a *Fragmenta codicum* létjogosultságát és fontosságát. Egyértelműen leírja, hogy a magyarországi kódextöredékek feldolgozása során az egykori kódex magyarországi eredetének, azaz írásának és másolási helyének megállapítása nagyon fontos.²⁸ Az eredet megállapítása érdekében lett nagyon lényeges a kódextöredéket hordozó könyv, sok esetben újkori kézirat (*liber tradens*, vagy *Trägerbuch*, *Trägerhandschrift*) jellemzése, a könyvkötésnél használt egyéb töltelékanyagok (makulatúra) tartalmi elemzésével együtt. Az új forráscsoport, tehát a kódextöredékbe kötött könyvek lehetséges lelőhelyei elsősorban a régi anyaggal rendelkező könyvtárak: a polcokon sorakozó kéziratos könyvgerincek jelentik az első árulkodó nyomot. Az eddigi tapasztalatok birtokában megállapítható, hogy ezek az egyszerű, és elég rossz állapotú kötések nem a könyvtár legfélétebb kincseit fedik. A töredékkötést az alatta lévő makulatúrával együtt restaurátor választja le a hordozó-könyvről, majd a könyv, a lekerült borító és a makulatúra restaurálása után új, a könyv jellegének megfelelő félbőr, vagy egészbőr kötéssel pótolja a régit.²⁹ A lefejtett kódextöredék külön tékában kerül vissza feldolgozás után az illető könyvtárba és ezzel szám szerint és értékben is növeli a könyvtár állományát. A kötetet és a róla lefejtett töredéket, bár fizikailag külön helyezkednek el, mégis biztosan összekötik a jelzettek: a töredéken szerepel az őrző könyv jelzete és a katalógus-száma, és fordítva is az őrzőkönyvön megtalálható a töredék katalógus-száma. Sok töredékgyűjtemény esetében a töredék egykori hordozója (őrző könyv) ismeretlen: ebben az esetben a töredék paleográfiai vizsgálata alapján lehet keletkezési helyét és idejét meghatározni, tartalmi elemzése pedig a lehetséges használók körét jelöli ki. A töredék kódexének későbbi útja, azaz használata így ismeretlen marad. Már a kutatás kezdetén számolni kellett Mezeynek az ellenvéleményekkel. Ezeknek legfontosabb eleme, hogy a könyv mai formájában megbonthatatlan történelmi egységet képez, amit megbolygatni esetleges többlettudás érdekében sem szabad. Az előkerült fragmentumok és a kötésekben felhasznált tömítőanyag sokfélesége,

Bp., 1985; Vizkelety András: *Beschreibendes Verzeichniss der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. 2 köt. Bp. – Wiesbaden, 1969, 1973.

²⁵Nomenclature des écritures livresque du IXe au XVIe siècle. Premier colloque international de paléographie latine, Paris, 28-30 avril 1953. (B. Bischoff, G. I. Lieftinck, G. Battelli), Paris 1954.

²⁶*Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. – Erről tanulságos kritika: Hajdu Helga, *Filológiai Közlöny* (1965), 238–243, és E. Casamassima, *La Bibliofilia* (1962), 88–90.

²⁷A budapesti Egyetemi Könyvtári anyagból 24 példát, az időközben megindított Központi Szemináriumi (Budapest) gyűjtésből háromat idéz, cf. Mezey 1978.

²⁸Cf. Madas Edit: Adalékok a Központi Szeminárium Pozsonyból származó kódextöredékeinek provenienciájához. *Ars Hungarica* (1989), 47–50, uő.: Egy 12. századi prédikációgyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban. Radulphus Cantuariensis, Ivo Carnotensis Gaufridus Babion sermói. [Str 29; Győr, no 25]. *MKSz* 109 (1993), 249–262, és Fodor Adrienne: A nagyszombati jezsuiták könyveiről lefejtett kódextöredékek. *Ars Hungarica* (1989), 51–56.

²⁹A kezdeti idők bizonytalanságainak betudható nyersvásznon visszakötések a 70-es évek végével, 80-as évek elejével megszűntek.

információgazdagsága azonban elég ellenérvet nyújt a kutatás elvi indokolásához és folytatásához.³⁰ A fragmentumkutatás megítélésénél érdemes szem előtt tartani még azt a tényt, hogy nyelvemlékeink között is található kódextörédek (Königsbergi Törédek és Szalagjai). A törédekkel való foglalkozás alapjaiban eltér a teljes kódexek feldolgozásától. Paleográfiai és kodikológiai, könyv- és könyvtártörténeti ismeretek mellett jártasságot követel a középkor szellemi életének szerteágazó vidékein. A művek kezdő- és befejező szavainak (*incipit* és *desinit*) híján, pusztán a szöveg tartalmából, stílusából, jobb esetben néhány vörös tintával írt fejezetcímből kell a műfajra, majd a szerzőre következtetni.

A magyarországi könyvtárakban lefejtett, vagy kötéstáblákon lévő kódextörédek feldolgozásától Mezey László középkorunk szellemi életének, a műveltség megszerzésének és terjedési folyamatának alaposabb megismerését remélte és e remélt ismeretanyag első tárgyi bizonyítékait cikkekben és 1979-ben megjelent *Deákság és Európa* című könyvében taglalta.³¹ Az élénk visszhangot keltő könyv a középkori magyar művelődéstörténet természetes építőelemeinek tekinti a törédeket, utalva a régész munkájára, aki szintén csonka emlékekből építi föl ismét a rombadőlt épületet. Az ellenvetések talán nem is ebből az elvileg nem vitatható tételből adódtak, hanem a Mezey által levont következtetésekből. Mezeynek feltétlenül igaza van abban, hogy az európai háttér ismerete nélkül nem lehet megérteni és megmagyarázni a magyar középkor szellemi életét, azonban az európai kapcsolatok minőségére bizonyítékként felhozott törédekpéldák heves ellenkezést váltottak ki a szakmai közvéleményből. Kapitánffy István, mint Mezey könyvének kritikus „recenzense” az új forráscsoport létjogosultsága mellett ennek hangsúlyozását már túlzottnak találja.³²

Időközben az 1983-ban megjelent *Fragmenta I/1-es* kötetet bemutatva Vizelethy András³³ – Mezey László halála után ő vette át a kutatócsoport vezetését 1984-ben – az egyes tételek körültekintő és alapos leírását tekintve megállapítja, hogy a kötet több egy egyszerű katalógusnál, a törédek útja és tartalmi elemzése a hazai proveniencia megállapítása felé tör. Emellett az első törédek-katalóguskötet külön erényének tartjuk, hogy a leírásokhoz fűzött notitiák sokszor bepillantást engednek abba a következtetéssorozatba, amelynek végén a proveniencia tételhez odakerül a megállapítás, hogy az elveszett kódexnek vagy a történelmi Magyarország területén kellett íródnia, vagy hatását magyarországi használata által itthon kellett kifejtenie.

Az argumentumok mellőzésével sorolunk fel olyan kéziratokat és műfajokat, amelyeket Magyarországon írtak, másoltak: Bibliákat [U 40; S 11, 14],³⁴ különböző alkalmakra szerkesztett beszédgyűjteményeket (sermonarium) [U 48], teológiai értekezést az Oltáriszentségről [U 75], vagy Petrus Lombardus híres *Sententiái*hoz írott kommentárt [U 41], Nagy Szent Gergely pápa *Moralia* in

³⁰Az Országos Széchényi Könyvtárban 17. századi kiadvány kötését képezte egy Bonfini törédek, cf. Fülepy Katalin: *Bonfini Rerum Ungaricarum Decades* című művének harmadik törédeke. MKSz 100 (1984), 340–348; esztergomi makulatúrából magyar vers került elő, cf. Ritoókkné Szalay Ágnes: *Ismeretlen XVII. századi versek* [Str 8]. ItK (1981), 439–442.

³¹Mezey László: *Deákság és Európa*. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979.

³²Kapitánffy István kritikája: ItK 89 (1980), 529–536. A vita sajnos még vetett további hullámokat, cf. Mezey László: *Egy kritika kritikája*. ItK 85 (1981), 64–66, és Kapitánffy István: *Egy recenzió védelmében*. *Ibidem* 647–648. – Ettől függetlenül egy érdekességre kell utalnunk: Mezey egyedül itt említi, hogy másutt is folyik törédekfeldolgozó munka: „Ilyen feltárás nemcsak az én ötletemből és nemcsak itthon folyik.” (ItK (1981), 65.)

³³Vizelethy András recenziója: *Könyvtáros* 34 (1984), 366–368.

³⁴Az [U ...] az Egyetemi Könyvtár (Universitatis), az [S ...] pedig a Központi Szeminárium (Seminarii) törédekeit és katalógusszámukat jelöli.

Iob-ját [S 17] és Zacharias Chrysopolitanus művének sok-sok fólióját [U 28]. Az igényes latin nyelvi tudást Priscianus grammatikája [S 30] közvetítette, és jelen volt természetesen maga a Filozófus, vagyis Aristotelés is két munkájával [U 57, 59]; a természeti tudományokat Avicenna Canonja képviseli [U 105]. Egy ferences miscellanea-kéziratból pedig vágánséneket ismerhetünk meg [U 34].³⁵ Természetszerűleg bővebben lehet válogatni a nem Magyarországon készült, ám nálunk használt könyvek közül: Bibliák [U 4, 20, 21, 45; S 16], sermók, homíliák és a különféle szentírási könyvekhez szerzett magyarázatok [U 6, 17, 19, 32; S 19] névtelen szerzői és Caesarius Arelatensis, Origenes, Augustinus [S 29], Nagy Szent Gergely, Beatus a Liebana [S 1] mellett megtalálható a közkedvelt Legenda aurea [U 33], vagy az ekkorra már klasszikussá, iskolai auktorrá vált Vergilius [U 56] és Cicero is [U 55]; a latin grammatikát e csoportban ismét Priscianus [U 50] képviseli. Folytathatnók a sort Aquinói Szent Tamással [U 61, 70], Petrus Lombardussal [U 68], és jó tucatnyi kánonjogi töredékkel [pl.: S 48, 51, 53-55, 57, 63-65, 67]. A töredékek e töredékes felsorolását hadd fejezzük be az egyetlen építészeti vonatkozású emlékekkel: a 15. század első feléből, német földről származó Delineatio architectonicával ([U 113]) – így a középkor végére már kilencre bővült septem artes minden egyes ars-a, techné-je megtalálhatta a maga töredéknyi nagyságúra apadt kódexét a Fragmenta Codicum első kötetében. A hajdanvolt szellemi élet egészére kiterjedő sokszínűség tükröződik e változatos sorsú pergameneken: középkori kultúránk ránkmaradt mozaikjain.

A fragmentumok kutatása nem lebecsülendő eredmények megfogalmazásához nyújtott anyagot és példát a liturgiátörténet, a zenetörténet, a kánonjog és a művészettörténet számára. Természetes, hogy az egyes töredékek vizsgálata után az egyes, tematikusan rendezett töredékcsoportok feldolgozása is új eredményekkel jár nemcsak tudományunk, hanem az egész művelődéstörténet számára.

Eredmények

Gyümölcsöző a fragmentumok adta tanulságok megfogalmazása és közreadása az eddig sok helyen mostohán kezelt liturgiátörténet területén.³⁶ A középkori kódexállomány jelentős részét képezték természetesen a mindennapos egyházi használatra szánt könyvek együttese, így érthető, hogy elhasználódásuk mértéke is óriási volt, ami mögött újraellátásuk mértéke sem maradhatott el, többek között ez is magyarázza a középkorvégi liturgikus töredékanyag tömeges előkerülését. A középkor végének jellemző íróanyaga a papír, ami természeténél fogva nem volt alkalmas könyvkötésre, ezért a könyvborítóként fennmaradt töredékek pergamenen maradtak ránk, ezzel szemben a makulatúrában már sokszor találni papírkódex maradványait. Ebből is érthető, hogy a mindennapos használatra szánt pergamen liturgikus könyvek miért maradtak fent olyan nagy arányban.

A kottás töredékanyag vizsgálata van a legkedvezőbb helyzetben, és mind zenetörténeti, mind pedig liturgiátörténeti szempontból való feldolgozásuk különlegesen értékes adatokat szolgáltat a notáció nélküli emlékek azonosításához.

A középkori szellemi élet egy másik, szintén nem kevésbé fontos területén is

³⁵Madas Edit: „Ad terrorem omnium”. A középkori vágánsének egy magyarországi változata? MKSz (1976), 380–385.

³⁶Cf. Szendrei Janka, Dobszay László és Török József dolgozatait.

hozott új eredményeket a töredékkutatás: a kánonjogi töredékek számbavétele és értékelése Erdő Péter érdeme, aki Bónis György megállapításait, most már nagyobb anyag ismeretében több ponton továbbfejleszthette.³⁷ Egyetem nélküli középkorunkban különleges szerepe van a kánonjogi kéziratoknak, mind a teljes kódexeknek, mind pedig töredékeiknek, mivel ezen a területen nagyon jól érzékelhető a kézirat keletkezési helyének (provenientia originis, Provenienz) és használati helyének (provenientia usus, Benutzung) különbözősége, az a tény, hogy a kézirat hatása az elkészítés helyétől távol érvényesül, hiszen ezeknek a műveknek az ismerete és alkalmazása az egyházi élet mindennapjaiban, akár a szentszéki bírásokban, akár az egyes plébániákon elengedhetetlen volt. Így hatott, egyházi jogot többnyire Bolognában tanuló studensek révén az ott beszerzett, lemásolt jogi kódex, tulajdonosaik hazatérése után itthon. Egyetem nélküliségünkben fakadóan a kánonjogi íráskor nagy része nem is készülhetett itthon, forrásértéküket azonban bizonyíthatóan itthoni használatuknak köszönhetik. Tehát, ha az értékelhető mennyiségű magas kánonjogi irodalom keletkezéséből ki is zárhatjuk a fentiek értelmében Magyarországot, mégis a gyakorlati segédkönyvek tetemes részét a 14. század közepétől kezdve már másolhatták itthon, új és új gyűjteményeket állíthattak össze. Fontos eredménynek látszik, hogy a 13. század második felétől kezdve a komoly egyházi jogi művek hazai jelenlétükkel nagyobb súllyal vették ki részüket a jog gyakorlati alkalmazásában.

A számok tükrében

A budapesti Egyetemi Könyvtár és a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárának anyaga hajdan egyetlen egységet képezett, így a *Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae* sorozat első kötete két félkötetből áll. Összesen 546 fragmentum került elő a könyvborítókba: 363 liturgikus mellett 183 alkotja a nem liturgikus csoportot (biblia, patristica, universitaria, orvostörténeti etc.). Itt kell megjegyezni, hogy ez az arány csekély mértékben még módosulhat, mivel az Egyetemi Könyvtár első 300 töredéke a Könyvtár töredékgyűjteményének csak egy része. A liturgikusokon belül 168 hangjelzett (*cum cantu*) mellett, 195 hangjelzés nélküli (*sine cantu*) áll. Az első kötetben 200 darab keletkezési ideje tehető a 15. századra (néhány átnyúlik a 16. századra), és ebből a kétharmadból is a többséget a liturgikusok képviselik.

Az esztergomi gyűjteményekből kikerülő 155 darab képezi a második félkötet anyagát. 44 hangjelzett és 49 hangjelzés nélküli, valamint 62 „világi” tartalmú töredék alkotja a kötetet. A megoszlás is hasonló, hiszen 58 darab tehető a 15. századra (ill. a 16. századra), és e jó egyharmados későközépkori töredékmennyiség nagyobbik része szintén liturgikus.

Ezek a számarányok talán kellően mutatják be a liturgikus töredékek súlyát az egész anyagon belül,³⁸ és elégségesen indokolják gondosabb elemzésüket. Tartalmilag ezek vetítenek több fényt a középkori magyar Egyház liturgikus életére, és elég sok teljes kódex, ősnymtatvány és 16. századi nyomtatott könyv áll az összehasonlító munka rendelkezésére a szerzetesi vagy az egyházmegyei liturgi-

³⁷Erdő Péter: Kánonjogi kódexek és töredékek Magyarországon. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk.: Szelestei N. László. Bp. 1989. 51–61, a továbbiakban Erdő.

³⁸Az első két kötet 701 töredékből 258 darab esik a 15. századra (valamint a 16. századra), és ezek többsége liturgikus.

kus szokások pontosabb megállapítása érdekében. Egyrészt ez az összehasonlító anyag segít tájékozódni a töredékek sokaságának tartalmi elhelyezésében, másrészt pedig a töredékek hasznosan töltik ki a teljes könyvek közti űrt a fejlődés közbenső állomásaiként.³⁹

A töredékkutatás első eredményeit tartalmazó két félkötet (*Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Rec. Ladislaus Mezey, ...* és *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae Centralis, ...* (*Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/1, I/2*) 1983, 1988.) történetileg egybetartozó állományokat vizsgált: a budapesti Egyetemi Könyvtár abolíciós duplumanyagából jött létre az egykori pesti pálos rendházban lévő Pálos Könyvtár gyűjteménye, a mai Központi Papnevelde (*Seminarium Centrale*) épületében. Az Esztergomban lévő gyűjteményeket bemutató kötet sorozatcíme megváltozott: *Fragmenta et codices ...*, ami kódexkatalógusok irányába is nyitottá teszi a sorozatot, amelynek nyelve a latin helyett a német lett.⁴⁰ A *Fragmenta codicum* kutatócsoportnál most a különféle győri gyűjtemények töredékei mellett a főként kanonoki hagyatékok alkotta győri egyházmegyei könyvtár feldolgozása van folyamatban. A soproni töredékanyag pedig már előkészítve várja a katalógizálást: ennek az anyagnak rendkívüli fontossága magában Sopron város (könyv)történetében rejlik, mivel a levéltári aktakötegeket helyi provenienciájú kódextöredékekbe kötötték be.⁴¹

³⁹Teljes pálos graduale a középkorból nem ismert, töredékekből azonban több lap is előkerült, cf. Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. MTA Zenetudományi Intézet, Bp., 1981, 35.

⁴⁰*Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Hrsg. von András Vízkelety, ... Budapest 1993. (*Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II*).

⁴¹A győri anyag egy része is mutat ilyen vonásokat.